

การสถาปนาอำนาจรัฐในพุทธจักร ของราชสำนักสยามผ่านการแต่งตั้งสมณศักดิ์ พ.ศ.2325-2445¹

ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์²

วารางคณา นีพิพัทธ์สุขกิจ³

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสถาปนาอำนาจรัฐในพุทธจักรของราชสำนักสยามผ่านการแต่งตั้งสมณศักดิ์ ตั้งแต่ พ.ศ.2325-2445 ผลการศึกษาพบว่า ราชสำนักสยามประสบความสำเร็จในการสร้างความเข้มแข็งให้แก่อาณาจักรและการกระชับอำนาจของราชสำนักโดยการจัดกิจกรรมพุทธศาสนาเป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับพุทธจักรโดยเฉพาะคณะสงฆ์ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องตลอดช่วงต้นรัตนโกสินทร์ อันเป็นความคิดของราชสำนักสยามในการควบคุมดูแลกิจการพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดเพื่อให้เป็นกระบวนการหนึ่งในการสร้างรัฐ ราชสำนักสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ใช้การแต่งตั้งสมณศักดิ์ให้กับคณะสงฆ์เพื่อสร้างเครือข่ายทางการเมืองในพุทธจักร โดยมีสมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่เป็นศาสนบุคคลของฝ่ายอาณาจักรที่ช่วยสนับสนุนกิจการของราชสำนัก ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่เพื่อบริหารจัดการคณะสงฆ์จนราชสำนักสยามสามารถสถาปนาอำนาจรัฐเหนือพุทธจักรได้สำเร็จโดยการประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ของราชสำนักสยาม ซึ่งถือได้ว่าเป็นผลมรดกของกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่ราชสำนักสยามดำเนินการอย่างต่อเนื่องและถือได้ว่าเป็นความสำเร็จในการตั้งอำนาจการปกครองคณะสงฆ์เข้าสู่ศูนย์กลางเช่นเดียวกับการปฏิรูปทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในช่วงระยะเวลาเดียวกันของราชสำนักสยาม

คำสำคัญ : สมณศักดิ์ พระราชาคณะ ราชสำนักสยาม พุทธจักร

¹ บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิทยานิพนธ์เรื่อง "การจัดกิจกรรมพุทธศาสนาของราชสำนักสยามสมัย รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 5 พ.ศ.2325-2449" เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาดตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

² นักศึกษาระดับปริญญาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: kajaiiku@hotmail.co.th

³ รองศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร อีเมล: karakaew@gmail.com

The Establishment of State Secular Power in the Buddhist Church of the Royal Court of Siam through the Ecclesiastical Titles between B.E. 2325-2445⁴

Nattapon Yurungruangsak⁵

Warangkana Nibhatsukit⁶

Abstract

This paper aims at studying the establishment of the state secular power in the Buddhist Church of the royal court of Siam through the ecclesiastical titles between B.E.2325-2445. The study found that the Royal Court of Siam was successful in tightening its grip on power by managing Buddhist affairs to act as connection between the Royal Court and the Buddhist Church. Buddhist monks had to constantly change throughout the early Rattanakosin period, resulting from the ideals of the Royal Court of Siam, in closely supervising Buddhist affairs so that they would become a part of state building. The Royal Court of Siam in the reign of King Rama I adopted the giving of ecclesiastical titles to the monks to build a political network in the Buddhist Church. The Supreme Patriarch and the high monks were the monks of the kingdom who aided the activities of the Royal Court. Later, in the reigns of King Rama IV and King Rama V, the Royal Court gave the highest ecclesiastical titles to the ordained members of the royal family in order to regulate the administration of the monks. The Royal Court of Siam was, therefore, able to successfully maintain the state secular power in the Buddhist Church resulting in the proclamation of the Sangha Law in B.E. 2445 of the Royal Court of Siam, regarded as a cumulative effect of the changing process continuously implemented by the Royal Court, and its success to centralize the ecclesiastical power, as to the political reformation carried out by the Royal Court at the same period.

Keywords: Ecclesiastical title, High monk, Royal Court of Siam, Buddhist church

⁴ The article is part of the Thesis entitled "SIAMESE COURT AND THE MANAGEMENT OF BUDDHISM AFFAIRS IN THE PERIOD OF KING RAMA I TO KING RAMA V, 1782-1906 A.D." A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy Program in History, Graduate School, Silpakorn University

⁵ Doctoral Candidate in the Doctor of Philosophy Program in History, Graduate School, Silpakorn University. e-mail: kajaiku@hotmail.co.th

⁶ Assoc. Prof. Dr., Department of History, Faculty of Arts, Silpakorn University. e-mail: karakaew@gmail.com

บทนำ

สมัยรัตนโกสินทร์ถึงช่วงปฏิรูปเพื่อปรับเปลี่ยนโครงสร้างและแนวคิดทางการเมืองการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5 นับเป็นช่วงเวลาที่เกิดเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เป็นหัวเลี้ยวหัวต่อสำคัญทางประวัติศาสตร์ไทย เนื่องจากปัจจัยแวดล้อมทั้งจากภายในและภายนอกที่เข้ามาล้วนส่งผลกระทบต่อระบบการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมของไทยทั้งสิ้น ทำให้ราชสำนักสยามซึ่งเป็นผู้กำหนดทิศทางของอาณาจักรในช่วงเวลานั้นต้องหาวิธีที่จะแก้ปัญหาความวุ่นวายที่เกิดขึ้น รวมถึงการพัฒนาในด้านต่าง ๆ เพื่อให้ความเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองคงประสิทธิภาพตามที่ราชสำนักวางไว้

สังเกตได้ว่า เหตุการณ์ทางการเมืองที่เกิดขึ้นในช่วงก่อนการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น นับเป็นเหตุการณ์ที่มีความน่าสนใจต่อการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์ที่สำคัญ กล่าวคือ 2 อาณาจักรที่ผู้ปกครองประสบปัญหาจากการไม่สามารถจัดการด้านศาสนาได้ คือ อาณาจักรพม่าสมัยตองอูที่ไม่สามารถแก้ปัญหาความขัดแย้งของคณะสงฆ์ในอาณาจักรได้ ปัญหาดังกล่าวขยายตัวอย่างต่อเนื่องและส่งผลให้บรรดาเมืองขึ้นทั้งหลายซึ่งไม่พอใจการบริหารงานของราชสำนักและสภาหลุดตอ (Hlutdaw) หรือสภาขุนนางของพม่าอยู่ก่อนแล้วต่างประกาศตัวเป็นอิสระจนทำให้อาณาจักรพม่าไม่สามารถดำรงอยู่ได้ และท้ายที่สุดก็ถูกโจมตีโดยกลุ่มกบฏทำให้ล่มสลายและมีการสถาปนาอาณาจักรพม่าสมัยคองบอง (Konbaung) ขึ้น ส่วนอีกอาณาจักรคือกรุงธนบุรีเมื่อปลายรัชสมัยสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี พระองค์ทรงพยายามควบคุมคณะสงฆ์โดยการเป็นผู้นำทางศาสนาผ่านสภาวุฒิชัยที่พระองค์ทรงปฏิบัติ เหตุการณ์ดังกล่าวอาจจะเป็นส่วนหนึ่งที่น่าไปสูปัญหาทางการเมืองจนนำมาสู่การที่เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงต้องโทษประหาร ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ซึ่งขณะนั้นเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ของกรุงธนบุรี ทรงสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางอำนาจปกครองอาณาจักรต่อจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ปัญหาที่สืบเนื่องมาจากสมัยธนบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงมีมุมมองในการแก้ไขที่แตกต่างออกไป ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงดำเนินนโยบายที่แตกต่างออกไป ไม่เพียงแต่ฟื้นฟูอำนาจของศูนย์กลางเท่านั้น แต่ยังดำเนินการสร้างรัฐทั้งทางด้านอำนาจทางการเมือง ด้านเศรษฐกิจและด้านวัฒนธรรม พัฒนาการต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นทำให้เกิดอาณาจักรที่ใหญ่ขึ้น ชับซ้อนขึ้น มั่นคงและมีอำนาจมากขึ้นกว่าอยุธยาและธนบุรี กอปรกับแนวคิดเกี่ยวกับรูปแบบอำนาจทางการเมืองการปกครองของอาณาจักรในช่วงเวลานั้น พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ เป็นลักษณะที่เรียกว่าปริมนทลแห่งอำนาจซึ่งเป็นรูปแบบที่รับมาจากอินเดียตามการปกครองในระบบมณฑล คือ มีการปกครองที่ไม่มีขอบเขตของอำนาจที่ชัดเจนและไม่มีความมั่นคงทางการเมืองการปกครอง ขึ้นอยู่กับพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ที่ทรงพระปรีชาสามารถสร้างขอบเขตพระราชอำนาจแห่งพระมหากษัตริย์ได้เข้มแข็งมากน้อยเพียงใด ลักษณะอำนาจทางการเมืองรูปแบบนี้จึงถูกอุปมาอำนาจของศูนย์กลางหรืออำนาจของราชสำนักดุจแสงเทียนที่ความสว่างสูงสุดจะอยู่ที่ศูนย์กลางและจะลดลงตามระยะทางที่ห่างออกไป นิยมเรียกแนวคิดของระบบการเมืองลักษณะนี้ว่า รัฐแสงเทียน

และด้วยความที่ไม่มีขอบเขตของอาณาจักรที่ชัดเจน จึงทำให้เกิดการซ้อนทับอำนาจทางการเมืองระหว่างอาณาจักรขึ้น และเกิดปัญหาการแย่งชิงพื้นที่จนนำมาสู่สงครามระหว่างอาณาจักรเรื่อยมา

การจะรักษาพื้นที่ปริมณฑลแห่งอำนาจไว้ จำเป็นอย่างยิ่งที่ราชสำนักต้องดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดโดยใช้วิธีการในหลายรูปแบบ ทั้งการกรีธาทัพเพื่อทำศึกสงคราม หรือการเรียกร้องให้หัวเมืองประเทศราชส่งเครื่องบรรณาการตามจารีตประเพณี การใช้ทักษะทางการปกครอง การสร้างพันธมิตรที่เกิดจากการแต่งงาน การแก้ปัญหาค้าง ๆ ของผู้คนที่อยู่ภายใต้อำนาจปกครอง การสร้างความโอ้ออปลั่งการของเมืองหลวง อันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ รวมถึงการแสดงบุญญาบารมีผ่านภาพลักษณ์ต่าง ๆ ทั้งด้านการเป็นสมมติเทพ หรือการเป็นมหาสมมติ โดยเฉพาะการทะนุบำรุงพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองและเกิดภาพลักษณ์ของผู้อุปถัมภ์ พุทธศาสนาอันจะเป็นภาพลักษณ์สำคัญของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมที่ปกครองดินแดนอันมีพุทธศาสนา เป็นความเชื่อหลักของสังคม และการเสริมสร้างอำนาจรัฐและการกระชับอำนาจทางการเมืองการปกครองของราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งใช้วิธีการต่าง ๆ ดำเนินไปพร้อมกัน หนึ่งในองค์การสำคัญที่ช่วยเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองการปกครองของราชสำนักสยาม คือ คณะสงฆ์

ราชสำนักเล็งเห็นว่าคณะสงฆ์ยังมีอิทธิพลต่อสังคมและมีความสำคัญในแง่ของการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ใต้ปกครอง สร้างความเชื่อบางประการให้แก่ผู้คนและเป็นผู้ปลูกฝังและเผยแพร่วิถีความคิดต่าง ๆ ไปสู่ราษฎร ดังนั้น ราชสำนักจึงต้องสถาปนาอำนาจเพื่อควบคุมคณะสงฆ์ให้อยู่ในอำนาจต่าง ๆ ของอาณาจักรเพื่อที่จะไม่ก่อให้เกิดผลกระทบหรือการต่อต้านจากพุทธจักร ซึ่งดำรงความเป็นอิสระต่ออำนาจของฝ่ายอาณาจักรมาอย่างยาวนาน หนึ่งในวิธีที่ราชสำนักดำเนินการคือการแต่งตั้งสมณศักดิ์

การแต่งตั้งสมณศักดิ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ไม่ได้แต่งตั้งขึ้นเพียงเพื่อเป็นเกียรติยศของพระสงฆ์ที่มีวัตรปฏิบัติที่ถูกต้อง มีความรู้ความสามารถทางพระปริยัติธรรมหรือเป็นลำดับขั้นในการปกครองของฝ่ายพุทธจักรเหมือนอย่างสมัยก่อนหน้าเท่านั้น แต่ถือเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการปกครองคณะสงฆ์ที่มีความสำคัญต่อราชสำนักสยามเนื่องจากราชสำนักใช้ระบบการบริหารจัดการอาณาจักรในลักษณะของเครือข่าย ซึ่งแตกต่างจากสมัยธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงควบคุมกิจการทุกอย่างด้วยพระองค์เอง ราชสำนักสยามสมัยรัตนโกสินทร์มีการปรับเปลี่ยนรูปแบบการจัดการ แม้กระทั่งในพุทธจักร ราชสำนักสยามก็วางระบบเครือข่ายทางการเมืองไว้อย่างรัดกุมมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เมื่อเกิดสถานการณ์ทางการเมืองและปัจจัยอื่น ๆ ที่บีบคั้นต่อราชสำนัก ทำให้ราชสำนักยิ่งต้องกระชับอำนาจฝ่ายต่าง ๆ ให้มากขึ้น ราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ได้สถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชขึ้นเป็นพระราชอาคันตุกะชั้นผู้ใหญ่เพื่อบริหารฝ่ายพุทธจักร จนท้ายที่สุด ราชสำนักสยามสามารถสลายความเป็นเอกเทศของพุทธจักรและสถาปนาอำนาจรัฐเพื่อควบคุมพุทธจักรได้สำเร็จ โดยไม่เกิดการต่อต้านจากคณะสงฆ์ ทั้งยังให้คณะสงฆ์ช่วยในการขยายปริมณฑลทางวัฒนธรรมด้านพุทธศาสนาไปยังหัวเมืองต่าง ๆ จนสามารถปลูกสร้างวัฒนธรรมสยามให้เกิดขึ้นทั่วอาณาจักรซึ่งความสำเร็จส่วนหนึ่งนั้น ก็มาจากพระสงฆ์ที่ได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์นั่นเอง

บททวนวรรณกรรม

พุทธศาสนากับการเมืองเป็นสิ่งที่ผู้คนให้ความสนใจศึกษากันอย่างต่อเนื่องและมีประเด็นศึกษาหลากหลาย การศึกษาที่ผ่านมาให้ข้อมูลและมุมมองในด้านพุทธศาสนากับอำนาจทางการเมืองของราชสำนักสยามไว้หลายชิ้น ในส่วนของงานที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการฟื้นฟูพุทธศาสนาของราชสำนัก ทำให้เห็นภาพของการทะนุบำรุงพุทธศาสนาของราชสำนักสยามปรากฏอย่างชัดเจน อาทิ งานพระนิพนธ์เรื่อง *พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงฟื้นฟูวัฒนธรรม* (Dhaniniwat, Prince, 1982) พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าธานีนิวัต ทรงศึกษาเกี่ยวกับการฟื้นฟูวัฒนธรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทั้งด้านการพระศาสนา ขนบธรรมเนียมประเพณีและการฟื้นฟูศิลปศาสตร์ไว้อย่างละเอียด ทรงเห็นว่าราชสำนักยึดโครงสร้างสมัยอยุธยาเป็นต้นแบบหลักในการฟื้นฟูวัฒนธรรมของสมัยรัตนโกสินทร์ สอดคล้องกับการศึกษาเรื่อง *The restoration of Thailand under Rama I* (Wenk, 1968) ที่อธิบายว่าประวัติศาสตร์ สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นประวัติศาสตร์ของการฟื้นฟูแบบเบ็ดเสร็จ ทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้องกับรูปแบบการปกครองต่างประเทศ และกฎหมาย ล้วนแล้วแต่ฟื้นฟูมาจากสมัยอยุธยา การศึกษาเรื่อง *พระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์กับสังคมไทย* (Buddhism and Sangha in Thai society, 2006) ซึ่งมีการศึกษาเกี่ยวกับพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ 3 เรื่อง ประกอบด้วย *กฎพระสงฆ์ในกฎหมายตราสามดวง* ของชาญณรงค์ บุญหนุน อธิบายความสำคัญของกฎพระสงฆ์และชี้ให้เห็นแนวคิดที่มีความเกี่ยวเนื่องระหว่างราชสำนักกับพุทธศาสนา รวมถึงปัญหาของคณะสงฆ์ที่สะท้อนให้เห็นจากกฎพระสงฆ์ ทั้ง 10 ฉบับ บทความเรื่อง *พระสงฆ์และสถาบันพระพุทธรูปนอกรั้ว “กฎพระสงฆ์” ในกฎหมายตราสามดวง* ของกฤษฎา บุญสมิต ศึกษาพระสงฆ์จากบทบัญญัติต่าง ๆ ในกฎหมายตราสามดวง อธิบายสถานภาพของพระสงฆ์และความสำคัญของพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลในสังคมไทย และบทความเรื่อง *การพระศาสนากับการจัดระเบียบสังคมไทยตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* ของวินัย พงศ์ศรีเพียร ศึกษาปัญหาและวิธีการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในพุทธจักรของราชสำนักสยาม รวมถึงความพยายามในการสร้างรัฐพุทธในอุดมคติของรัชกาลที่ 1

ทั้งนี้ในส่วนงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการอธิบายอำนาจราชสำนักสยามกับพุทธศาสนา อาทิ งานศึกษาเรื่อง *ศาสนากับการเมือง: ข้อสังเกตเบื้องต้นว่าด้วยอุดมการณ์และวิเทโศบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ* (Chantornwong, 2004) อธิบายการดำเนินการทางการเมืองโดยใช้ศาสนาเป็นกรอบของการวางระบบการบริหารราชการแผ่นดินผ่านการวิเคราะห์ตีความตัวบทกฎหมายที่บัญญัติไว้ในสมัยรัชกาลที่ 1 งานศึกษาเรื่อง *ปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์* (Eoseewong, 2002) อธิบายความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นของพุทธศาสนาที่มุ่งสู่ความเป็นเหตุผลนิยมตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 จนกระทั่งถึงการก่อกำเนิดธรรมยุติกนิกาย พิจารณาจากวรรณกรรมทางพุทธศาสนาเรื่องปฐมสมโพธิกถา การศึกษาเรื่อง *Sangha, State, and Society: Thai Buddhism in History* (Ishii, 1986) ที่อธิบายโครงสร้างและประวัติศาสตร์ของคณะสงฆ์สมัยรัตนโกสินทร์ ความเกี่ยวเนื่องของพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาเพื่อชี้ให้เห็นถึง

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถาบันสงฆ์กับสถาบันกษัตริย์ ความพยายามของราชสำนักที่จะจรรโลงพระศาสนาให้บริสุทธิ์ผ่านกระบวนการต่าง ๆ อาทิ การเรียนรู้ภาษาบาลีเพื่อกลับเข้าสู่คัมภีร์ต้นกำเนิด วิทยานิพนธ์เรื่อง *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. 2325-2352* (Wannaratana, 1982) ศึกษาวิเคราะห์ความเชื่อมโยงทางการเมืองกับพุทธศาสนา อธิบายความเปลี่ยนแปลงของพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งประกอบด้วยผู้นำทางการเมืองที่มีลักษณะของพระภิกษุมักขึ้น ได้สถาปนาหลักการของพุทธศาสนาแบบมานุษยนิยมเพื่อเป็นอุดมการณ์รัฐ วิทยานิพนธ์เรื่อง *พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (Teerawatana, 1982) อธิบายให้เห็นว่ารัชกาลที่ 4 ทรงเริ่มโครงการระยะยาวที่จะรวมศูนย์อำนาจทางการเมืองไว้ที่สถาบันกษัตริย์ ทรงสนับสนุนการเพิ่มพูนความรู้เรื่องวิทยาการสมัยใหม่และเทคโนโลยีของตะวันตก เป็นที่น่าสังเกตว่าในความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนั้นแสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 4 ไม่ได้ทรงละทิ้งความเชื่อพื้นฐานเรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ที่เป็นธรรมราชาตามอุดมคติทางพุทธศาสนา เพียงแต่ทรงกำหนดบทบาทธรรมราชาของพระองค์ให้ใกล้ชิดราษฎรยิ่งกว่ารัชสมัยที่ผ่านมา แต่ข้อจำกัดทางสังคมและการเมืองในช่วงเวลานั้นทำให้ไม่สามารถดำเนินการตามพระราชดำริทางการเมืองได้ทั้งหมด

การศึกษาเรื่อง *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a historical background* (Tambiah, 1976) อธิบายให้เห็นว่าพุทธศาสนาเป็นความเชื่อที่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ทางการเมืองได้ โดยอธิบายว่ารัชกาลที่ 1 ทรงอธิบายเหตุผลในการปราบดาภิเษกที่สำคัญประการหนึ่งคือการเข้ามาทะนุบำรุงพระศาสนาให้รุ่งเรืองเหมือนเมื่อครั้งแผ่นดินสมัยอยุธยา ไม่ให้เกิดความมัวหมอง การที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ท่ามกลางความวุ่นวายของพุทธศาสนา ทำให้พระองค์ต้องเน้นในเรื่องการจัดกิจการพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง งานศึกษาเรื่อง *Buddhism Imperialism and War* (Ling, 1979) อธิบายความเกี่ยวเนื่องของพุทธศาสนา ลัทธิจักรวรรดินิยมทั้งในสยามและพม่า ประเด็นถกเถียงเกี่ยวกับการใช้ประโยชน์จากพุทธศาสนาและการบริหารกิจการบ้านเมืองโดยใช้พุทธศาสนาเป็นข้ออ้างในการขยายเขตแดน การแสวงหาผลประโยชน์ทางอาณาจักร รวมถึงการสร้างศาสนาคัมภีร์ของสถาบันกษัตริย์โดยใช้พุทธศาสนาเป็นส่วนสำคัญในการสนับสนุน หนังสือเล่มนี้อธิบายทั้งส่วนของไทยและพม่า แต่เนื้อหาในส่วนของไทย อธิบายว่าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ฝ่ายอาณาจักรจำเป็นต้องเข้ามาดูแลจัดการพระศาสนาเพราะต้องการสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจทางการปกครองที่ตนได้สถาปนาขึ้นมาใหม่ หรือเรียกกันว่าการสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองควบคู่ไปกับการกระชับอำนาจในมิติทางการเมืองสมัยรัชกาลที่ 1 รวมทั้ง การเข้ามาของกลุ่มเผยแผ่ศาสนาคริสต์ที่มีผลกระทบต่อเกิดขึ้นของธรรมยุติกนิกาย และศึกษาการ เปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ภายใต้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 และฉบับพุทธศักราช 2484

วิทยานิพนธ์เรื่อง *The Buddhist Monkhhood in Nineteenth century Thailand* (Reynolds, 1972) อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันกษัตริย์กับพุทธศาสนาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถึงการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนทางโครงสร้างการปกครองที่สำคัญของคณะสงฆ์ในสยาม ทั้งนี้ Craig เสนอว่าคณะสงฆ์เป็นองค์กรที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การอธิบายเหตุและผลของธรรมยุติกนิกาย

การปฏิรูปคณะสงฆ์ภายหลังจากอิทธิพลตะวันตกได้เข้ามาสู่สยาม โดยให้ข้อสรุปว่าการเข้ามาจัดการคณะสงฆ์ของสถาบันกษัตริย์นั้นเป็นไปเพราะต้องการสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองให้กับพระมหากษัตริย์ สร้างภาพลักษณ์ของผู้ปกครอง รวมถึงมุ่งมั่นที่จะยกระดับพุทธศาสนาในอาณาจักรให้มีความเข้มแข็ง

จะเห็นว่า การศึกษาที่ผ่านมานักวิชาการมุ่งเน้นอธิบาย ความเปลี่ยนแปลงสถานภาพของสถาบันสงฆ์ การควบบลินพุทธจักรด้วยกฎหมายของฝ่ายอาณาจักรและงานหลายชิ้นศึกษาเกี่ยวกับจุดเปลี่ยนสำคัญในรัชกาลที่ 5 คือการออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ซึ่งก็ทำให้เห็นความสำคัญในจุดเปลี่ยนนั้น ๆ ในช่วงเวลาที่ศึกษาแต่หากมองการจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามอย่างเป็นทางการเคลื่อนไหวหรือพลวัต จะเห็นว่าราชสำนักสยามมีการจัดกิจการพุทธศาสนาอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าจะมีรูปแบบวิธีการใช้การดำเนินการที่แตกต่างกันตามปัจจัยที่เข้ามากระตุ้นแต่ก็มีวัตถุประสงค์ที่เป็นไปในทิศทางเดียวกัน คือราชสำนัก พยายามสถาปนาอำนาจรัฐโดยการเข้าควบคุมคณะสงฆ์ซึ่งหนึ่งในกิจการที่ราชสำนักสยามใช้จัดในการจัดกิจการคณะสงฆ์ก็คือการแต่งตั้งสมณศักดิ์

การจัดการปกครองคณะสงฆ์

พุทธจักรตามความหมายที่ราชบัณฑิตสถานบัญญัติไว้ คือ อำนาจปกครองคณะสงฆ์ทางพระพุทธศาสนา แต่การศึกษานี้ผู้ศึกษาเห็นว่าพุทธจักรเป็นสถาบันทางศาสนาที่ประกอบด้วย 2 ส่วนสำคัญ คือ พุทธศาสนา (เนื้อหาหลักธรรมคำสอน) และคณะสงฆ์ เป็นสถาบันที่มีอิทธิพลทางความคิดต่อผู้คนในฝ่ายอาณาจักรเป็นอย่างมาก การจัดกิจการคณะสงฆ์จึงเป็นหนึ่งในการจัดกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยาม เนื่องจากคณะสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของพุทธจักรที่มีความสำคัญในฐานะเป็นผู้เชื่อมชนชั้นระหว่างชั้นปกครองกับชนชั้นใต้ปกครอง มีบทบาทในการถ่ายทอดแนวคิดของราชสำนักไปยังพุทธศาสนิกชนอันเป็นผู้คนกลุ่มใหญ่ของสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การจัดกิจการคณะสงฆ์เป็นสิ่งที่ราชสำนักสยามทำควบคู่ไปพร้อมกับการสร้างความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนาและเป็นกิจการที่ทำสืบเนื่องมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยแต่ละช่วงเวลาจะมีรูปแบบวิธีการ รวมถึงความเข้มงวดในการบังคับใช้กฎหมายของฝ่ายอาณาจักรที่แตกต่างกันซึ่งจะเปลี่ยนแปลงตามบริบทของสังคมและแนวคิดของฝ่ายอาณาจักรที่มีต่อพุทธจักร

ราชสำนักตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความพยายามที่จะลดทอนความเป็นเอกเทศของพุทธจักรตลอดมาเพื่อทำให้ความเป็นสถาบันที่มีอิทธิพลทางความคิดของผู้คนกลายเป็นองค์กรของราชสำนักที่ตอบสนองนโยบายรัฐและนำแนวคิดของราชสำนักไปถ่ายทอดสู่ราษฎรของฝ่ายอาณาจักร ราชสำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 พระราชบัญญัติฉบับนี้นับเป็นหมุดหมายสำคัญที่สะท้อนให้เห็นว่าคณะสงฆ์ที่อาณาจักรสยามอยู่ภายใต้การกำกับดูแล

ของราชสำนักตามกฎหมายฝ่ายอาณาจักรและก่อให้เกิดความรู้สึกว่าพุทธจักรคือส่วนหนึ่งของฝ่ายอาณาจักร มีหน้าที่สำคัญอีกประการคือการรับนโยบายของราชสำนักไปปฏิบัติ ทำให้พุทธจักรเป็นองค์กรที่ช่วยเสริมสร้างอำนาจทางการเมืองการปกครองของราชสำนักสยาม

การจัดการปกครองคณะสงฆ์จึงถือว่ามีสำคัญเป็นอย่างยิ่งสำหรับราชสำนักสยาม เนื่องจากราชสำนักสยามใช้ระบบการบริหารราชการเป็นไปในลักษณะของการสร้างความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดระหว่างฝ่ายอาณาจักรและพุทธจักร ซึ่งแตกต่างจากสมัยกรุงธนบุรีที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงควบคุมด้วยพระองค์เอง ในขณะที่ราชสำนักสยามปรับเปลี่ยนรูปแบบการจัดการปกครองคณะสงฆ์เนื่องจากความแตกแยกของคณะสงฆ์และปัญหาต่าง ๆ ที่เป็นมาตั้งแต่สมัยปลายอยุธยาเรื่อยมาถึงสมัยธนบุรี

ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระสงฆ์ล้วนมีอิทธิพลทางด้านจิตใจของราษฎร บางครั้งสามารถชักจูงให้ราษฎรเห็นคล้อยตามจนนำไปสู่การก่อเหตุความวุ่นวายในฝ่ายอาณาจักร ไม่เพียงแต่พระราชอาณาเขตหรือพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์เท่านั้น แม้แต่พระครูตามหัวเมืองต่าง ๆ ก็มีอำนาจและอิทธิพลทางความคิด ทางวัฒนธรรมในสังคมราชสำนักสยามจึงต้องจัดระเบียบเพื่อให้คณะสงฆ์อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของราชสำนัก ดังนั้น ราชสำนักจึงมีการกำหนดศักดิ์นาของพระสงฆ์ไว้ในกฎหมายตราสามดวง หมวดนาทหารหัวเมืองว่า “สามเณรรู้ธรรมเสมอนา 300 สามเณรที่มีรู้ธรรมเสมอนา 200 ภิกษุรู้ธรรมเสมอนา 600 ภิกษุมิได้รู้ธรรมเสมอนา 400 พระครูรู้ธรรมเสมอนา 2400 พระครูมิได้รู้ธรรมนา 1000” (Office of the Royal Society, 2007 : 1144) จะสังเกตได้ว่าราชสำนักยังคงใช้คำว่า “เสมอนา” ซึ่งเป็นลักษณะเชิงเปรียบเทียบกับศักดิ์นาของฝ่ายอาณาจักร แต่การกำหนดศักดิ์นาเป็นการกำหนดตำแหน่งทางสังคมให้กับพระสงฆ์สามเณรฝ่ายพุทธจักรเพื่อเป็นการจัดระเบียบสังคมและราชสำนักยังยกย่องพระสงฆ์สามเณรที่มีความรู้ภูมิธรรมให้มีตำแหน่งเทียบฝ่ายอาณาจักรศักดิ์นาเสมอนาถึง 2400 แต่การกำหนดศักดิ์นาพระสงฆ์นั้นไม่ได้เป็นการรวบรวมสถานภาพของพระสงฆ์ให้เป็นผู้คนของฝ่ายอาณาจักร ซึ่งในระยะเวลาเดียวกันจะเห็นว่าพระสงฆ์ที่ยังดำรงสมณเพศจะไม่มีการบังคับใช้กฎหมายของทางฝ่ายอาณาจักร แต่หากสึกออกมาเป็นฆราวาสจึงถือว่าเป็นราษฎรของฝ่ายอาณาจักรจึงต้องมีการออกกฎพระสงฆ์ขึ้นมาเพื่อบังคับใช้ต่างหาก

นอกจากการจัดระเบียบทางสังคม กำหนดตำแหน่งทางสังคมโดยเทียบกับศักดิ์นาของฝ่ายอาณาจักรแล้วราชสำนักยังใช้ระบบเครือข่ายในพุทธจักรและดำเนินการอย่างรัดกุมนับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยการใช้สมณศักดิ์ในการสร้างเครือข่ายทั้งการแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราช การให้อำนาจเด็ดขาดกับสมเด็จพระสังฆราช รวมถึงการสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชอยู่ขึ้นเป็นพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ให้อยู่ในระบบการบริหารของฝ่ายพุทธจักร

การแต่งตั้งสมณศักดิ์ของราชสำนักสยามใน พ.ศ. 2325-2394

เมื่อสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นศูนย์กลางอำนาจแห่งใหม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ทรงวางรากฐานพุทธจักรขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2325 สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานเกี่ยวกับโครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่าจัดขึ้นตามแบบอย่างสมัยอยุธยา (Sommut Amornpantu, Prince, 2002) การแต่งตั้งพระเถระชั้นผู้ใหญ่ขึ้นเป็นพระราชาคณะ ซึ่งจะมีบทบาทอย่างยิ่งในฝ่ายพุทธจักร ราชสำนักจึงจำเป็นต้องวางรากฐานพุทธจักรขึ้นมาใหม่ มีการดำเนินการสับเปลี่ยนชั่วคราวของฝ่ายพุทธจักรที่ราชสำนักเห็นว่าเป็นผู้สนับสนุนสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โดยปลดสมเด็จพระสังฆราช (จีน) และพระราชาคณะที่มีบทบาทสำคัญในสมัยธนบุรีและตั้งพระราชาคณะที่รัชกาลที่ 1 มีพระราชวินิจฉัยด้วยพระองค์เองขึ้นดำรงตำแหน่งพระสังฆราช “*ดำรัสให้สีกพระวันรัต (ทองอยู่) กับพระรัตนมุนี (แก้ว) ออกเป็นฆราวาส ดำรัสว่าเป็นคนอาสัติย์สอพลอกทำให้เสียแผ่นดิน...ดำรัสให้สมเด็จพระสังฆราช พระพุทธอาจารย์ พระพิมลธรรม ซึ่งเจ้ากรุงธนบุรีให้ลงโทษถอดเสียจากพระราชาคณะ เพราะไม่ยอมถวายบังคมฉัน โปรดให้คงที่สมณฐานันดรศักดิ์ดังเก่า*” (Thipakornrawong, ChaoPhya, 1983 : 23-24)

1. การสถาปนาอำนาจสมเด็จพระสังฆราชของรัชกาลที่ 1

การแต่งตั้งพระราชาคณะของราชสำนักสยามไม่เพียงต้องการชำระพระศาสนาให้บริสุทธิ์ หรือให้ตำแหน่งพระราชาคณะที่ว่างอยู่มีพระสงฆ์ดำรงสมณศักดิ์อยู่ครบถ้วนเท่านั้น แต่รัชกาลที่ 1 ทรงใช้พระราชอำนาจในการพิจารณาความและตัดสินโทษและในบางคดีทรงนำเหตุผลทางฝ่ายอาณาจักรมาใช้ในการตัดสินโทษ โดยไม่ได้ใช้พระวินัยมาเป็นกฎเกณฑ์ในการกำหนดโทษพระสงฆ์ ในบางกรณีทรงให้สีกพระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ โดยไม่ได้ผ่านความเห็นชอบจากสมเด็จพระสังฆราช ทั้งที่ผ่านมาแม้พระมหากษัตริย์จะเคยโปรดเกล้าฯ ให้สีกพระสงฆ์จะใช้ชื่อพระวินัยเป็นตัวกำหนด การสีกพระสงฆ์จากปัญหาทางการเมืองจะไม่ทรงใช้พระราชอำนาจด้วยพระองค์เอง

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในครั้งนั้นไม่เกิดความรุนแรงหรือการต่อต้านจากฝ่ายคณะสงฆ์ ซึ่งเท่ากับเป็นการยอมรับพระราชอำนาจที่อยู่เหนือฝ่ายพุทธจักรโดยคุณธิ ใน พ.ศ. 2326 มีหมายรับสั่งพระราชทานผ้าพระกฐิน ณ วัดบางหว้าใหญ่ วัดหงส์ วัดโพธิ์ และวัดสระเกศ ซึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์การพระราชทานกฐินถือเป็นการแสดงความสำคัญของวัดและพระราชาคณะที่ได้รับพระกฐินด้วย ลำดับวัดที่รัชกาลที่ 1 เสด็จฯ ไปทรงทอดผ้าพระกฐินได้แสดงให้เห็นว่ารัชกาลที่ 1 ทรงเห็นว่าพระธรรมธีรราชมุนี (จีน) อดีตสมเด็จพระสังฆราชยังมีคณะสงฆ์ที่เป็นลูกศิษย์และผู้ทีศรัทธาอยู่เป็นจำนวนมาก ดังนั้น เพื่อไม่ได้เกิด ปัญหาในคณะสงฆ์จึงทรงเลือกพระราชทานเป็นลำดับ 2 ต่อจากวัดบางหว้าใหญ่อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) แต่ใน พ.ศ. 2330 ตามหมายรับสั่งพระราชทานพระกฐินหลวง พบว่ารัชกาลที่ 1 เสด็จฯ วัดบางหว้าใหญ่เป็นลำดับที่ 1 แต่วัดหงส์ กำหนดเสด็จฯ พระราชทานผ้าพระกฐินเป็นวัดที่ 2 ของวันที่ 3 สันนิษฐานว่ามาจากการที่พระธรรมธีรราชมุนีมีปัญหาเกี่ยวกับสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) ในเรื่องพระวินัยกระทั่งถูกลดสมณศักดิ์ลงเป็นที่พระธรรมไตรโลกตามที่ปรากฏ

ในกฎพระสงฆ์ฉบับที่ 7 ประกาศเมื่อ พ.ศ. 2326 ระบุปัญหาที่สมเด็จพระสังฆราชและพระธรรมธีรราชมุนีมีความเห็นต่างในประเด็นเรื่องพระวินัยว่าด้วยกฐินและเขตอุปจาร “แลพระธรรมราชมุนี พระพุทธอาจารย์พระญาณวิริย พวกศิษย์คบคิดกันกล่าวว่า ทอดกะถินมาแต่ก่อนในวัดอันใกล้กันหาเปนกะถินไม่” (Office of the Royal Society, 2007 : 1017) ความแตกแยกของคณะสงฆ์นั้นเป็นเรื่องใหญ่ เนื่องจากการวิวาทระหว่างสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) กับพระธรรมธีรราชมุนี ซึ่งทั้ง 2 รูปมีพระสงฆ์ที่เป็นลูกศิษย์จำนวนมาก ราชสำนักตำหนิการกระทำของพระราชาคณะฝ่ายพระธรรมธีรราชมุนีอย่างรุนแรงว่า “เพราะทกฐิมานะ ถือว่ารู้พระวินัยอันพระวินัยเปน พุทธวิไลศัคมภิรภาพ แลจะรู้เอาเองโดยอัตโนมัติอย่างพระธรรมราชมุนี พระพุทธอาจารย์ฉนี้แลมิได้เอาเยี่ยง อย่างท่านผู้วิเสศอันทรงพระวินัยไตรยปิฎกแต่ก่อน อันปฏิบัติมานั้น เหนจะฉิบหายทั้งอาจารย์แลศิษย์ อันปฏิบัติฉิดนั้น ด้วยเหตุพระธรรมราชมุนีมีแต่ปัญญาปราศจากสติ” ดังนั้น ราชสำนักจึงตราฎพระสงฆ์ขึ้นเพื่อห้ามเอาเนื้อความอันสงฆ์วิวาทกันด้วยพระวินัยขึ้นกราบทูลเพื่อทรงพิจารณาและให้อำนาจพิจารณาสิทธิขาดแก่สมเด็จพระสังฆราชซึ่งราชสำนักสถาปนาขึ้น “ให้ทูลแก่สมเด็จพระสังฆราช พระราชาคณะ เจ้าอธิการอันดับ ให้มอญลาวทั้งปวง ฟังบังคับบัญชาสมเด็จพระสังฆราชผู้เดียว” (Office of the Royal Society, 2007 : 1020)

การที่ราชสำนักสยามให้อำนาจการกำกับดูแลคณะสงฆ์แก่สมเด็จพระสังฆราช ชี้ให้เห็นว่ารัชกาลที่ 1 ทรงย้ายสิทธิ์ในพุทธจักรให้กับสมเด็จพระสังฆราชเป็นสกลมหาสังฆปริณายก ไม่ได้เป็นการแบ่งอำนาจตามรูปแบบคณะสงฆ์ที่เคยใช้ในสมัยอยุธยาและธนบุรี คือ พระสงฆ์แต่ละคณะไม่ขึ้นแก่กัน ให้เจ้าคณะใหญ่คณะนั้น ๆ กำกับดูแล การจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นใช้กับเมืองต่าง ๆ แต่ละเมืองจะมีพระครูเป็นผู้กำกับดูแลความเรียบร้อยของคณะสงฆ์ในเมืองนั้น ๆ ทั้งนี้ พระราชาคณะ พระเปรียญ รวมถึงพระครูฝ่ายบริหารตามเมืองต่าง ๆ จะได้รับนิตยภัต ซึ่งเป็นเงินที่พระมหากษัตริย์พระราชทานตามพระราชศรัทธาในพระสงฆ์แต่ละรูป นิตยภัตจะเพิ่มขึ้นหรือลดลงก็ตามแต่จะทรงมีพระราชศรัทธาในพระสงฆ์รูปนั้น ๆ พระราชาคณะที่ทำหน้าที่โดยสมบูรณ์จะได้รับการตอบแทนจากฝ่ายอาณาจักรในรูปแบบของนิตยภัต เอกสารระบุรายละเอียดเงินพระราชอุทิศเป็นมูลค่าตุงปัจจัยถวายพระสงฆ์ พ.ศ. 2325 สูงถึง 386 ชั่ง 4 ตำลึง 3 สลึง หรือประมาณ 30,896.75 บาท (Annals of Rattanakosin No.5, 1782) และยังมีพระราชทานค่ากัปปิยะของฉันทสำหรับพระสงฆ์ในกรุงเทพฯ รูปละ 1 สลึงต่อเดือน

ราชสำนักในรัชกาลที่ 1 พยายามทะนุบำรุงพุทธศาสนาอันเป็นเสมือนภาพลักษณ์แสดงความรุ่งเรืองของอาณาจักรที่ราชสำนักเป็นผู้อุปถัมภ์และสร้างเครือข่ายทางพุทธศาสนา รวมถึงการจัดกิจการคณะสงฆ์ทั้งการวางระบบระเบียบการปกครอง การสถาปนาอำนาจเต็มให้กับสมเด็จพระสังฆราชเป็นผู้ดูแลพุทธจักรและการจัดการปัญหาความแตกแยกของคณะสงฆ์ระหว่างสมเด็จพระสังฆราช (ขึ้น) กับสมเด็จพระสังฆราช (ศรี) การจัดกิจการคณะสงฆ์เหล่านี้เป็นรากฐานสำคัญที่ราชสำนักวางระบบไว้ ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จขึ้นครองราชย์ ราชสำนักสยามก็สานต่อพระราโชบายในด้านการจัดกิจการคณะสงฆ์ตามที่รัชกาลที่ 1 ทรงวางไว้อย่างต่อเนื่อง

2. การแต่งตั้งสมณศักดิ์ของราชสำนักสยามในรัชกาลที่ 2

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงแต่งตั้งพระราชอาณัติเป็นฤกษ์ตามธรรมเนียมที่สืบทอดมาจากรัชกาลที่ 1 แต่ไม่ปรากฏรายละเอียดว่าตั้งพระราชอาณัติรูปใดบ้างเนื่องจากสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ และสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ยังคงดำรงสมณศักดิ์ สมเด็จพระยามังคลายุธราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่ามีการแต่งตั้งพระญาณสังวร (สุก) วัดพลับ ขึ้นเป็นสมเด็จพระญาณสังวร นอกนั้น แต่งตั้งพระราชอาณัติชั้นผู้น้อย ครั้นใน พ.ศ. 2359 เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุ สิ้นพระชนม์ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระพนรัตน์ (มี) วัดราชบูรณะ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สถิต ณ วัดมหาธาตุ และแต่งตั้งพระพิมลธรรม (อาจ) วัดสระเกษ ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ และพระพรหมมุนี (ต่อน) วัดหงส์ ขึ้นเป็นพระพิมลธรรม ตั้งพระเทพโมลี (นาค) วัดราชบูรณะ เป็นพระพรหมมุนี ครั้นปีเถาะ พ.ศ. 2362 สมเด็จพระสังฆราช (มี) สิ้นพระชนม์ เดิมจะทรงตั้งสมเด็จพระพนรัตน์ (อาจ) วัดสระเกษ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช โปรดเกล้าฯ ให้หม่อมราชวงศ์ถนัดศรีนารี (หม่อมราชวงศ์ถนัดศรีนารี) รอพระฤกษ์ในการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชแต่เกิดอภิรภัยขึ้นเสียก่อนว่าสมเด็จพระพนรัตน์ “ชอบหยอกเอนศิษย์หนุ่มด้วยกิริยาไม่เหมาะสมแก่สมณณะ ชำระได้ความเป็นสัตย์อภิรภัย ไม่ถึงปาราชิก จึงเป็นแต่ให้ถอดเสียจากตำแหน่งพระราชอาณัติและเนรเทศไปจากพระอารามหลวง” (Damrongrajanubhab, Prince, 2003 : 148) และใน พ.ศ. 2363 โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระญาณสังวรเถร วัดพลับ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชสถิต ณ วัดมหาธาตุ และแต่งตั้งพระพิมลธรรม (ต่อน) วัดหงส์ เป็นสมเด็จพระพนรัตน์ ย้ายมาอยู่ ณ วัดสระเกษ ต่อมาใน พ.ศ. 2365 สมเด็จพระสังฆราช (สุก) สิ้น พระชนม์ จึงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระพนรัตน์ (ต่อน) ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สถิต ณ วัดมหาธาตุ

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประชวรและมีพระอาการกำเริบโดยเร็ว “แลมีพระอาการตรัสไม่ได้มาแต่แรก จึงไม่ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่พระราชวงศ์พระองค์ใด” (Damrongrajanubhab, Prince, 2003 : 217) เมื่อเสด็จสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางผู้ใหญ่จึงปรึกษากวาราชสมบัติแก่พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ อีกทั้งได้ทรงรับราชการต่างพระเนตรพระกรรณในราชกิจทั้งปวงขึ้นครองราชย์ เฉลิมพระปรมาภิไธยว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ “จึงทรงตั้งตำแหน่งพระราชอาณัติเป็นฤกษ์ก่อน ตั้งพระมหาน้อยเปรียญเอก 8 ประโยค วัดพระเชตุพน เป็นพระศรีสุธรรมมุนี พระมหาขำเปรียญเอก 9 ประโยค วัดประยูรวงศ์ เป็นพระญาณไตรโลกย์” (Thipakornwong, ChaoPhya, 2017) และในปีเดียวกันนี้ ตำแหน่งสมเด็จพระพนรัตน์ ซึ่งว่างมาตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 2 จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งพระธรรมไตรโลก (ทองดี) วัดระฆัง ขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ และพระพุทโธษาจารย์ (ขุน) วัดโมลีโลก ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทโธษาจารย์ นอกจากนี้ การอพยพของพระสงฆ์และชาวอมฤตในสมัยรัชกาลที่ 2 ก่อปรกกับการทะนุบำรุงคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามทำให้ในรัชสมัยนี้มีพระสงฆ์เพิ่มมากขึ้น การจัดการคณะสงฆ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 จึงต้องปรับเปลี่ยนโครงสร้างการปกครองเพื่อให้การดูแลจัดการคณะสงฆ์ที่มีจำนวนมากให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย

3. การจัดการปกครองคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามในสมัยรัชกาลที่ 3

ในสมัยรัชกาลที่ 3 การสนับสนุนกิจการพุทธศาสนาของราชสำนักสยามทำให้มีพระสงฆ์เพิ่มขึ้นจำนวนมาก การเพิ่มขึ้นของพระสงฆ์ได้นำมาซึ่งปัญหาพระสงฆ์ประพฤติตนไม่เหมาะสมหรือมีวัตรปฏิบัติที่ไม่ถูกต้องตามหลักพระวินัยเพิ่มขึ้นเป็นจำนวนมาก พระสงฆ์ที่กระทำผิดพระวินัยจนถึงต้องอาบัติปาราชิกและพระสงฆ์ที่ถูกพิจารณาแล้วว่าต้องอาบัติปาราชิก ราชสำนักก็จะพระราชทานผ้าขาวให้สึกออกมา ในรัชสมัยนี้มีทั้งพระราชาคณะพระสงฆ์สามัญกระทำผิดจนต้องสึกออกมามากกว่า 500 รูป สำหรับการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์หัวเมืองซึ่งอยู่ห่างไกลจากการสอดส่องดูแลของเครือข่ายราชสำนัก ราชสำนักจะมีใบบอกให้เจ้าเมืองรายงานสอดส่องดูแลวัดวาอารามและคณะสงฆ์ หากพบว่าพระสงฆ์รูปใดต้องคดีที่เป็นครุโทษหรือพระสงฆ์ถูกกล่าวโทษปาราชิกให้มีใบบอกมายังราชสำนัก และให้นำพระสงฆ์ผู้ถูกฟ้องมาสืบสวนที่กรุงเทพฯ เพื่อพิจารณาและลงโทษ ซึ่งการกระทำเช่นนี้นอกจากจะเป็นการควบคุมดูแลวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ในหัวเมืองต่าง ๆ แล้วยังเป็นการยับยั้งบาปหน้าทีและอำนาจของราชสำนักที่ถือว่ากรุงเทพฯ คือ ศูนย์กลางอำนาจและศูนย์กลางพุทธศาสนาอีกด้วย

การตรวจสอบวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ตรงตามพระวินัยบัญญัติในช่วงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจนต้องสึกพระสงฆ์กว่า 500 รูป เป็นผลสืบเนื่องมาจากการเข้ามาของกลุ่มมิชชันนารีที่มีความรู้ความสามารถทางวิทยาศาสตร์ ทางการแพทย์ และทางวิทยาการต่าง ๆ จนเกิดเป็นปรากฏการณ์ “การชนกันระหว่างอารยธรรม (The clash of Civilization)” เพื่อไม่ได้พุทธศาสนาถูกกลุ่มมิชชันนารีกล่าวหาว่าเป็นพุทธจักรที่มีหมองและมึนทึบวชในศาสนาประพฤติตนไม่เหมาะสม ดังนั้น ราชสำนักจึงพยายามจัดการปกครองเพื่อให้การควบคุมดูแลคณะสงฆ์มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น

การปกครองคณะสงฆ์จากแต่เดิมนั้น แบ่งเป็นคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย คณะอรัญวาสี และคณะคามวาสี ฝ่ายขวา คณะคามวาสีฝ่ายซ้ายปกครองคณะสงฆ์ของวัดในสังกัดในเมืองและวัดหัวเมืองเหนือ ส่วนคณะคามวาสีฝ่ายขวากปกครองคณะสงฆ์ของวัดในสังกัดในเมืองและวัดหัวเมืองปักษ์ใต้ และคณะอรัญวาสีปกครองคณะสงฆ์ฝ่ายสมณะวิปัสสนาและคณะสงฆ์จากต่างหัวเมือง อาทิ คณะรามัญ คณะลาว คณะเขมร จัดการปกครองตามพื้นที่เพื่อสะดวกในการดูแลจัดการ โปรดเกล้าฯ ให้รวมพระอารามหลวงและวัดราษฎร์ในกรุงเทพฯ เข้าด้วยกันเป็นคณะเรียกว่าคณะกลาง ขึ้นในกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน

กรมหมื่นนุชิตชิโนรสได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะกลางนั้น มีปัจจัยหลายประการสนับสนุน อาทิ ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเป็นผู้มีความรู้ความสามารถด้านพระปริยัติธรรมและภาษาบาลี แต่งคัมภีร์พุทธศาสนาจำนวนมากทั้งสรรพสิทธิคำฉันท์ สมุทรวรรณคำฉันท์ตอนปลาย กฤษณาสมณ้องคำฉันท์ฉันท์ดุชฎิสังเวยกล่อมช้างพัง กาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง ฉันท์มาตราพฤติ ฉันท์วรรณพฤติ ลิลิตตะเลงพ่าย ลิลิตกระบวนพยุหยาตราพระภิกษุสงฆ์และชลมารค โคลงยอพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เทศน์มหาชาติ 11 กัณฑ์ ตำราพระพุทธรูปต่าง ๆ ปฐมสมโพธิกถา พระธรรมเทศนาพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เป็นต้น อีกทั้งในรัชกาลที่ 3 ราชสำนักสยามส่งเสริมการศึกษาพระสงฆ์อย่างมากและพระสงฆ์ที่มีความรู้เหล่านี้จะได้รับการแต่งตั้งสมณศักดิ์เพื่อเป็นพระราชาคณะในการปกครองตามวัดต่างๆ และ

ในบางครั้งโปรดเกล้าฯ ให้ไปครองวัดตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย

การจัดกิจการคณะสงฆ์ที่ราชสำนักสยามในรัชสมัยนี้วางไว้อย่างเป็นระบบระเบียบ แม้จะมีการตั้ง
ธรรมยุติกนิกายขึ้นในราว พ.ศ. 2372 เพื่อให้เกิดการปฏิรูปในวัตรปฏิบัติของคณะสงฆ์ตามที่เจ้าฟ้าพระมงกุฎ
(เจ้าฟ้าพระมงกุฎเป็นการออกพระนามตามเอกสารชั้นต้น แต่ในเอกสารราชการปัจจุบันออกพระนามว่า
วชิรญาณภิกขุ) ทรงอธิบายแนวคิดในการจัดตั้งนิกายสงฆ์ใหม่นี้ขึ้น แต่ราชสำนักยังคงถือว่าเป็นพระสงฆ์
คณะรามัญอยู่ในสังกัดคณะกลางซึ่งกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นผู้ดูแล (Podchanawilas, Phra, 1902 : 3) หาก
ราชสำนักยอมรับหรือจัดตั้งนิกายใหม่ขึ้นมาของเจ้าฟ้าพระมงกุฎให้เกิดขึ้น ย่อมจะเกิดปัญหาของการสร้าง
ความเป็นเอกภาพของพุทธจักรที่ราชสำนักสยามกำลังดำเนินการอยู่ในคราวที่รัชกาลที่ 3 ทรงรับสั่งเรื่องผู้สมควร
ขึ้นครองราชย์บัลลังก์ มีพระราชดำรัสว่า “ทรงรังเกียจอยู่ว่า ท่านฟ้าใหญ่ถืออย่างมอญ ถ้าเป็นเจ้าแผ่นดินขึ้น
ก็จะให้พระสงฆ์หม้อย่างมอญเสียหมดทั้งแผ่นดินดอกกระมัง” (Thipakornrawong, ChaoPhya, 2017 : 355)
นอกจากนี้ รัชกาลที่ 3 ยังทรงมีพระราชปณิธานไปยังสมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะทั้งปวง อธิบายเหตุผล
ที่ทรงมีพระราชวิตกเรื่องการนุ่งห่มแบบมอญไว้ว่ามีความเกี่ยวข้องกับภาพลักษณ์ของบ้านเมือง “พระภิกษุผู้เป็น
สงฆ์รัตนในกรุงศรีอยุธยา ก็นุ่งสบงทรงจีวรเป็นลูกบวบทั้งสิ้นด้วยกัน แต่พม่ารามัญเข้ามาพึ่งพระบรมโพธิสมภาร
อยู่นั้นและเห็นครองผ้าผิดกับพระภิกษุของเรา จึงเรียกกันว่าพระมอญ ... ก็ถ้าแผ่นดินกลับมากขึ้นอีกด้วยเหตุอันใด
อันหนึ่งชื่อของที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินก็มีแต่จะเสียไป เขาจะว่าเป็นเมืองมอญเมืองพม่าไปเสียมาแต่ครั้งแผ่นดินนั้น”
(Royal Interrogate of Rattanakosin in the reign of king Rama I to king Rama V, Vol.2, 1970 : 37)
พระบรมราชาธิบายในรัชกาลที่ 3 มีความเกี่ยวข้องกับกิจการของบ้านเมือง ดังนั้น เจ้าฟ้าพระมงกุฎซึ่งเป็นผู้ตั้ง
ธรรมยุติกนิกายจึงทรงถวายปฏิญาณแก่กรมหมื่นนุชิตชิโนรสว่า “ขอรับพระราชทานสารภาพโดยสัตย์โดยจริงว่า
แต่ก่อนเมื่อเป็นภิกษุหนุ่มแรกบวช กำลังยังตั้งหน้าหาความรู้วัยลึกลงไปคบหากับสงฆ์พวกคึกคะนองคิดละเอียด
ไปต่าง ๆ ได้ฟังพูดกันว่าหม้อย่างรามัญเห็นถูกต้องด้วยเหตุต่าง ๆ ก็พลอยเห็นไปด้วย แต่ยังไม่ได้ห่มเองมิได้
ครั้นภายหลังพระสงฆ์อื่น ๆ ท่านห่มเข้าไปในพระราชวังเป็นรับสั่งถามเลย ๆ มิได้มีรับสั่งก็พลอยคิดดีใจไปว่า
ทรงพระกรุณาโปรดให้ถือตามชอบใจ จึงพลอยทำตามด้วยต่อมาโดยรักไปข้างทางลึกลง หาได้มานึกถึงพระเกียรติยศ
และการแผ่นดินเป็นสำคัญแข็งแรงตั้งทรงพระราชดำริครั้งนี้ไม่เลย ถ้านึกได้แต่ครั้งนั้นก็เห็นจะได้ประพฤติมา
ดังนี้” (Royal Interrogate of Rattanakosin in The Reign of King Rama I to King Rama V, Vol.2, 1970 :
37-38)

แม้ว่าในรัชสมัยนี้จะมีการตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชให้ขึ้นดำรงตำแหน่งสมณศักดิ์ที่
พระราชาคณะ คือ เจ้าฟ้าพระมงกุฎ ไม่ปรากฏราชทินนามแต่มีฐานานุกรมอย่างเจ้าคณะรอง กรมหมื่นนุชิตชิโนรส
วัดพระเชตุพน พระองค์เจ้าอำไพ วัดอรุณราชวราราม พระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญ วัดสมอราย
แต่โลกทัศน์ของราชสำนักสยามที่มีต่อพุทธจักรก็ยังเห็นว่าสมณศักดิ์เป็นการลำดับความสำคัญของพระสงฆ์ แม้ว่า
พระสงฆ์ที่มีเชื้อสายพระราชวงศ์ก็ไม่ได้ทรงยกย่องให้สูงกว่าพระราชาคณะตามลำดับสมณศักดิ์ ดังจะเห็นได้จากที่
โปรดเกล้าฯ อาราธนาพระสงฆ์เจ้าเข้าร่วมในงานพระราชพิธีที่มีความเกี่ยวเนื่องกับการพระศาสนาเท่านั้น อาทิ

งานพระราชพิธีบรมจุลสิ่งของในพระปรารักษ์ 8 องค์ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ พ.ศ. 2377 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สังฆการีนิมนต์สมเด็จพระสังฆราช (ตอน) สมเด็จพระพนรัตน์ (นาค) พระราชาคณะ 45 รูป และพระสงฆ์เจ้า 3 รูป ได้แก่ กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เจ้าฟ้ามงกุฎ และพระองค์เจ้าอำไพ (Royal Decrees, No.8., 1834) เข้าร่วมในพระราชพิธีดังกล่าวด้วย แต่ราชสำนักก็ยังลำดับการนิมนต์โดยให้สมเด็จพระสังฆราชและพระราชาคณะที่มีสมณศักดิ์สูงกว่ามาก่อนพระสงฆ์เจ้า อย่างไรก็ตาม ในสมัยต่อมาราชสำนักสยามมีโลกทัศน์ต่อพุทธจักรที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้มีการเปลี่ยนมาให้ความสำคัญกับความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์มากกว่าตำแหน่งสมณศักดิ์ของพระราชาคณะ เนื่องจากพระบรมวงศานุวงศ์เหล่านี้นับเป็นเครือข่ายคณะสงฆ์ที่เกี่ยวข้องกับราชสำนักโดยตรง

การแต่งตั้งสมณศักดิ์ของราชสำนักสยามใน พ.ศ. 2394-2445

เมื่อรัชกาลที่ 3 เสด็จสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางจึงทูลเชิญเจ้าฟ้าพระมงกุฎให้ทรงลาผนวชและเสด็จครองราชสมบัติ ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดพระราชพิธีบรมราชาภิเษกขึ้น “ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 6 เปรวันวิสาขบูชาบรมมโหตรามงคฤกษ์” (Thipakornrawong, ChaoPhya, 2009) พระองค์มีพระราชประสงค์ให้วันบรมราชาภิเษกมีความเกี่ยวข้องกับ วันสำคัญทางพุทธศาสนา ทรงอธิบายไว้ในตำนานพระแก้วที่ใช้สำหรับอ่านในวันถือน้ำพิพัฒน์สัตยา บรรดาผู้เข้าร่วมงานพิธีดังกล่าวจะทราบได้ว่าพระองค์นั้นเป็นผู้สืบเชื้อสายแห่งพระราชวงศ์อันประเสริฐและ “อภิเษกแล้วด้วยบรมราชาภิเษกโดยธรรมในวันวิสาขบูชาอันเป็นวันอุโบสถ” (The Emerald Buddha: mythological accounts and historical interpretation, 2003 : 188) อันเป็นนัยที่แสดงให้เห็นถึงพระราชปณิธานของพระองค์ตั้งแต่ต้นรัชสมัยว่าจะใช้พุทธศาสนาเป็นสิ่งที่เสริมพระราชอำนาจของพระองค์

1. การวางรากฐานการสถาปนาอำนาจรัฐในพุทธจักรผ่านการแต่งตั้งสมณศักดิ์

การแต่งตั้งพระราชาคณะในสมัยรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก ณ วัดพระเชตุพน ทรงสถาปนากรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส เมื่อ พ.ศ. 2394 ในประกาศทรงตั้งมีการอธิบายคุณลักษณะสำคัญประการแรกว่า “กรมหมื่นนุชิตชิโนรสเล่าก็เปนพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่ในแผ่นดิน” (Sommut Amornpantu, Prince, 2002 : 75-76) รัชกาลที่ 4 ทรงเน้นย้ำให้เห็นว่าการเป็นพระบรมวงศานุวงศ์มีศักดิ์ที่สูงกว่าพระชายุกาล ความรู้และวัตรปฏิบัติที่เหมาะสมของพระราชาคณะทั้งปวง แม้ว่าแต่เดิมนั้นรัชกาลที่ 3 มีพระราชประสงค์จะสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช กระทั่งโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์ร่างพระนามที่จะทรงตั้งและกำหนดวันสถาปนาไว้เรียบร้อยแล้ว แต่รัชกาลที่ 3 ประชวรหนัก ครั้นพ้นวันที่กำหนดจะทรงสถาปนาไปเพียง 1 วัน รัชกาลที่ 3 สวรรคต อย่างไรก็ตาม รัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนาพระพิมลธรรม (อู่) ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ แต่ดำรงตำแหน่งเป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ (Podchanawilas, Phra, 1902 : 3) และในปีเดียวกันนั้น โปรดเกล้าฯ สถาปนา พระองค์เจ้าพระฤกษ์

ขึ้นเป็นกรมหมื่นบวรรั้งศรีสุริยพันธุ์ และทรงอธิบายคุณลักษณะสำคัญประการแรกว่า “*เปนพระเจ้าวรวงศ์เธอผู้ใหญ่*” ตำแหน่งที่ทรงแต่งตั้งเป็นตำแหน่งที่มีศักดิ์รองจากกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายกเท่านั้น อีกทั้งพระภูวานานุกรมมีนามว่าพระครูมหาอนุยาก พระครูปลัดขวา และพระครูจุลานุนายก พระครูปลัดซ้าย ภูวานานุกดิ์ที่สูงกว่าสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ ครั้นเมื่อกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก สิ้นพระชนม์ เมื่อ พ.ศ. 2396 รัชกาลที่ 4 ก็ไม่โปรดฯ ให้มีการสถาปนาพระราชอาณัติรูปใดขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชในรัชสมัยของพระองค์อีกเลย แต่การบริหารฝ่ายคณะสงฆ์ทั้งหมด ให้กรมหมื่นบวรรั้งศรีสุริยพันธุ์เป็นผู้มีอำนาจในการบริหารสูงสุด และเป็นที่ปรึกษาในการจัดการปกครองหรือเรื่องราวต่างๆ ของทางฝ่ายพุทธจักรสำหรับราชสำนักมาโดยตลอด

นอกจากพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทั้ง 2 ที่ทรงสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช และพระราชอาณัติชั้นผู้ใหญ่แล้ว ยังโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ผนวชเลื่อนสมณศักดิ์ทุกพระองค์ อาทิ สถาปนาหม่อมเจ้าพระศร วัดชนะสงคราม ขึ้นเป็นพระราชอาณัติที่หม่อมเจ้าพระศีลวราลังการ สถาปนาหม่อมเจ้าพระรองขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระญาณวราภรณ์ สถาปนาหม่อมเจ้าเล็กขึ้นเป็นพระราชอาณัติ ที่หม่อมเจ้าพระสังวร วรประสาธน์ สถาปนาหม่อมเจ้าทัตขึ้นเป็นพระราชอาณัติ หม่อมเจ้าพระพุทธรูปบาทพิลันท์ พระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชนั้น ได้รับสถาปนาขึ้นเป็นพระราชอาณัติเพื่อเข้าสู่ระบบการบริหารคณะสงฆ์ทุกพระองค์ การใช้เครือข่ายคณะสงฆ์และดึงให้เข้ามาอยู่กับราชสำนักสยามนั้นเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากพระสงฆ์มีอิทธิพลทางความคิดและเป็นแหล่งเผยแพร่แนวคิดต่าง ๆ ให้ไปสู่ราษฎรได้อย่างเข้าถึง ดังนั้น ฝ่ายอาณาจักรจึงมีความจำเป็นที่จะต้องควบคุมพระสงฆ์ให้อยู่ในอำนาจทางการปกครองของฝ่ายอาณาจักรได้อย่างสมบูรณ์ ขณะที่การปกครองคณะสงฆ์ในระดับหัวเมืองนั้น เมืองใดที่เคยมีพระครูอันมีสร้อยท้ายราชทินนามว่าพระสังฆราชา รัชกาลที่ 4 ทรงให้ใช้นามว่าสังฆปาโมกข์ โดยเทียบยศระดับพระครูเท่านั้นเพื่อไม่ให้เทียบเท่ากับตำแหน่งพระสังฆราชจากส่วนกลางซึ่งมีอำนาจควบคุมพุทธจักรทั่วอาณาจักร

2. การสถาปนาอำนาจรัฐในพุทธจักรของราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ 5

ราชสำนักสยามในสมัยรัชกาลที่ 5 มีความจำเป็นที่จะต้องเร่งปฏิรูปการปกครองเพื่อกระชับอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง เนื่องจากภัยคุกคามต่อความมั่นคงทางการเมืองที่อยู่รายรอบอาณาจักร ราชสำนักปฏิรูประบบต่าง ๆ เพื่อให้มีประสิทธิภาพและความคล่องตัวในการบริหารจัดการมากยิ่งขึ้น ทั้งระบบการควบคุมไพร่ การสร้างเสถียรภาพโดยการแต่งตั้งกลุ่มการเมืองต่าง ๆ รวมถึงการสร้างภาพลักษณ์ของความเป็น พระมหากษัตริย์ผู้ทรงสร้างความสำเร็จแก่ชนกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม รัชกาลที่ 5 มีพระราชประสงค์ให้พระบรมวงศานุวงศ์ช่วยราชการเนื่องจากสถานการณ์บ้านเมืองที่จำเป็นต้องมีการจัดการที่รัดกุมรอบคอบและระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง จะสังเกตได้ว่าในระบบราชการสยามนั้น เสนาบดีกระทรวงสำคัญล้วนแล้วแต่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์เป็นส่วนใหญ่ สำหรับในพุทธจักร พระองค์ทรงมีพระราชอาณัติที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งรัชกาลที่ 4 ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระราชอาณัติชั้นผู้ใหญ่ในการช่วยบริหารราชกิจฝ่ายพุทธจักร

โลกทัศน์ของราชสำนักต่อพุทธจักรในรัชสมัยนี้เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยต้นรัตนโกสินทร์อย่างชัดเจน อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการจัดกิจกรรมสงฆ์ของราชสำนักสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งเป็นพื้นฐานที่สำคัญในการที่ราชสำนักสยามในรัชกาลที่ 5 สามารถสถาปนาอำนาจรัฐในพุทธจักรเพื่อควบคุมคณะสงฆ์ได้อย่างรัดกุม จะเห็นได้ว่าใน พ.ศ. 2418 รัชกาลที่ 5 มีพระราชประสงค์จะจัดทำแบบสอนพระพุทธศาสนาและแบบเรียนพระคัมภีร์พุทธวจนะ ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกรมสังฆการี “เผด็จพระสงฆ์คือพระบรมราชวงษ์ที่ทรงผนวช แลพระราชอาคณเฑาะฏานานุกรม เปรียญ ซึ่งได้รับนิยัตินิตยภัตรไตรยปี” (The Government Gazette of King Chulalongkorn, Vol.2, 1997 : 241) จากลำดับการเผด็จพระสงฆ์ จะเห็นได้ว่าราชสำนักให้ความสำคัญกับพระบรมวงศานุวงศ์มากกว่าลำดับตำแหน่งสมณศักดิ์หรือในงานพระราชพิธีเลี้ยงขนมเบื้องพระสงฆ์ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกรมสังฆการีนิมนต์พระสงฆ์เข้ารับพระราชทานฉัน ซึ่งโดยธรรมเนียมการนิมนต์ของกรมสังฆการีจะลำดับพระสงฆ์ตามลำดับสมณศักดิ์ แต่ในรัชสมัยนี้เจ้าพนักงานให้พระบรมวงศานุวงศ์ขึ้นลำดับต้นแล้วจึงตามด้วยพระราชอาคณเฑาะฏานานุกรม “เจ้าพนักงานกรมสังฆการี ได้เชิญเสด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณ วโรรส 1 หม่อมเจ้าพระธรรมมุนีทศธาดา 1 หม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากรณ์ 1 หม่อมเจ้าพระประภากรณ์ 1 หม่อมเจ้าพระภุชงค์ 1 หม่อมเจ้าพระเล็ก 1 หม่อมเจ้าพระดำเกิง 1 สมเด็จพระวันรัต 1 สมเด็จพระพุทธ โฆษาจารย์ 1 พระพิมลธรรม 1 พระธรรมวโรดม 1 กับพระราชอาคณเฑาะฏอีก 43 รูป พระหม่อมราชวงศ์ถนัดถน 3 รูป กับพระถนัดถน 13 รูป รวม 70 รูป” (The Government Gazette of King Chulalongkorn, Vol.1-2, 1999 : 1)

การสถาปนาพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชในรัชสมัยนี้ ไม่ได้สถาปนาเพียงสมณศักดิ์เท่านั้น แต่ยังสถาปนาพระอิสริยยศทางฝ่ายอาณาจักรร่วมด้วย อาทิ พ.ศ. 2416 โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นบวรรั้งศีลรั้งพันธุ์ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ บวรรั้งศีลรั้งพันธุ์ ดำรงตำแหน่ง “สงฆปริยานมมหาปธานาธิบดีมีสมณะศักดิ์อิศริยยศใหญ่ยิ่งกว่าบรรดาสงฆ์บรรพลัทธิทั้งปวงในฝ่ายพุทธจักร” (Sommut Amornpantu, Prince, 2002 : 98) และใน พ.ศ. 2434 เมื่อคราวมหาสมณุตมาภิเษกขึ้นเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมสมเด็จพระปวเรศวริยาลงกรณ์ฯ ในสำเนาประกาศทุกครั้ง อธิบายคุณลักษณะที่เกี่ยวข้องกับความเป็นพระบรมวงศานุวงศ์เป็นสำคัญ อาทิ “เปนพระองค์เจ้าในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย” (Sommut Amornpantu, Prince, 2002 : 97) “บรรดาบรมราชตระกูลแลตระกูลทั้งปวง ทั้งในสมณะมณฑลทั่วทุกหมู่เหล่าย่อมมีความเคารพนับถือในพระองค์ทั้งสองประการ คือเปนพระเจ้าบรมวงศ์ซึ่งทรงมีพระชนมายุเจริญยิ่งกว่าพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวง แลทั้งเปนพระอุปัชฌายาจารย์ด้วยอีกฝ่ายหนึ่ง” (Sommut Amornpantu, Prince, 2002 : 101) แม้ในการสถาปนาหม่อมเจ้าพระอรุณนิภาคุณากรขึ้นเป็นพระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้า อรุณนิภาคุณากรฯ เมื่อ พ.ศ. 2430 ในประกาศแต่งตั้งก็อธิบายว่า “ทรงศักดิ์นาสามพันตามตำแหน่งอิศริยยศในราชตระกูลแลดำรงสมณศักดิ์เสมอพระพรหมมุนี” (The government gazette of King Chulalongkorn, Vol.1-2, 1999 : 256) และการสถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ขึ้นเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส เมื่อ พ.ศ. 2449 ก็โปรดเกล้าฯ

“ทรงศักดิ์ดินา 15000 ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง” (Sommut Amornpantu, Prince, 2002 : 207) นอกจากนี้ ยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวชได้รับการสถาปนาให้ดำรงสมณศักดิ์อีกหลายพระองค์ อาทิ แต่งตั้งหม่อมเจ้าพระประภากร เป็นหม่อมเจ้าพระประภากรบวรวิสุทธิวงศ์ แต่งตั้งหม่อมราชวงศ์พระพะยอมเป็นหม่อมราชวงศ์พระสังวรพรประสาธน์ แต่งตั้งหม่อมราชวงศ์พระโล้นเป็นพระราชพงศปฏิพัทธ์ แต่งตั้งหม่อมราชวงศ์พระวอนเป็นพระราชพันธุ์ประพัทธ์ แต่งตั้งหม่อมเจ้าพระเนตร เปรียญุกเป็นหม่อมเจ้าพระศีลวราลังกา ซึ่งพระบรมวงศานุวงศ์เหล่านี้ล้วนอยู่ในฐานะพระราชาคณะที่มีหน้าที่ในการปกครองคณะสงฆ์

จุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้เห็นอย่างชัดว่ารัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชประสงค์ให้พระบรมวงศานุวงศ์ที่ดำรงตำแหน่งพระราชาคณะช่วยในการจัดกิจการคณะสงฆ์ คือ เมื่อสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2435 รัชกาลที่ 5 ทรงสถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) เจ้าคณะใหญ่ คณะเหนือ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช (สา) เมื่อ พ.ศ. 2436 แม้ว่าจะมีการตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็น “ประธานในสมณมณฑลทั่วพระราชอาณาเขตแลดำรงที่เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือด้วย” (Sommut Amornpantu, Prince, 2002 : 101) แต่ในการปฏิบัติราชการช่วยราชการนั้น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาในรัชกาลที่ 5 ได้รับการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดูแลจัดการการคณะสงฆ์มาตั้งแต่ พ.ศ. 2439 เรื่อยมา ครั้นเมื่อสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) สิ้นพระชนม์ ใน พ.ศ. 2442 รัชกาลที่ 5 ไม่ทรงโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระราชาคณะรูปใดขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชตลอดรัชกาล แต่ทรงให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสช่วยดูแลจัดการคณะสงฆ์และการศึกษาตามหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ร่วมกับพระราชาคณะ พระเปรียญที่ทรงแต่งตั้งสมณศักดิ์เพื่อช่วยในการจัดกิจการคณะสงฆ์

การที่ไม่สถาปนากรมหมื่นวชิรญาณวโรรสขึ้นดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชนั้น สันนิษฐานว่าเกี่ยวข้องกับพรรษาอายุกาลและลำดับสมณศักดิ์ เนื่องจากในช่วงระยะเวลาที่สมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรสทรงมีพรรษาอายุกาล 20 พรรษา ซึ่งสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (แสง) ผู้ช่วยเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ วัดราชบูรณะ มีพรรษาและลำดับสมณศักดิ์ที่สูงกว่าสมควรได้รับการสถาปนา ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชต่อจากสมเด็จพระสังฆราช (สา) แต่รัชกาลที่ 5 ทรงตั้งสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือตามธรรมเนียมแล้วพระราชาคณะที่ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือจะได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชในคราวเดียวกัน ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (แสง) มรณภาพใน พ.ศ. 2446 รัชกาลที่ 5 ทรงตั้งสมเด็จพระพุทธิโชษาจารย์ (ฤทธิ) ขึ้นเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. 2448 และใน พ.ศ. 2449 ทรงเลื่อนกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสเป็นกรมหลวงวชิรญาณวโรรส

แม้ว่าที่ผ่านมารการแต่งตั้งสมณศักดิ์นั้นเป็นไปตามพระราชวินิจฉัย หากพระราชาคณะกระทำความผิดพระวินัยอย่างร้ายแรงแต่ไม่ถึงขั้นปาราชิกก็จะมี การลดสมณศักดิ์หรือย้ายวัดไปยังหัวเมืองต่าง ๆ แต่ในรัชสมัยนี้รัชกาลที่ 5 ทรงนำเหตุผลทางฝ่ายอาณาจักรมาใช้ในการลดสมณศักดิ์ ดังจะเห็นได้จากการลดสมณศักดิ์ของพระธรรมเจดีย์และพระโพธิวงศ์ เมื่อครั้งงานฉัตรมงคล พ.ศ. 2420 มีพระบรมราชโองการว่าเสมือนขาดราชการ

“การสมโภชพระที่นั่งเสวตฉัตรตั้ง 3 วันนี้ เป็นการสำคัญถ้าจะว่าไปก็เปวันตรงกันกับวันตั้งสวดในการพระราชพิธีบรมราชาภิเศกณนั้น ซึ่งพระธรรมนูญมีความประมาทต่อราชการตั้งนี้มีความผิด” (The government gazette of King Chulalongkorn, Vol.1, 1997 : 306) เหตุการณ์ครั้งนี้ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่ารัชกาลที่ 5 ทรงเห็นว่าพระราชอาณาเขตทั้งหลายถือเป็นขุนนางข้าราชการสำนักที่ต้องปฏิบัติหน้าที่เพื่อสนองพระเดชพระคุณพระมหากษัตริย์ การละทิ้งหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติมีผลต่อสมณศักดิ์และนิตยภัตของพระราชอาณาเขตรูปนั้น ๆ อาทิ กรณีพระเทพมุนีไม่เอาใจใส่ตรวจตราการในพระอาราม “จึงโปรดเกล้าฯ ให้ลดนิตยภัตพระเทพมุนี พระราชทานเสมอเท่าที่ได้รับพระราชทานเมื่อเป็นเปรียญปีหนึ่งแล้วจึงให้คงได้รับพระราชทานตามเดิม” (The Government Gazette of King Chulalong korn, Vol.1, 1997 : 142) ทั้งยังอาราธนาพระราชอาณาเขตและพระสงฆ์ไปตรวจการยังหัวเมืองต่าง ๆ และจัดทำรายงานการตรวจหัวเมืองเหล่านั้นส่งมายังราชสำนัก ซึ่งบทบาทหน้าที่เป็นไปในลักษณะเดียวกับขุนนางข้าราชการสำนักออกตรวจราชการมณฑลต่าง ๆ อาทิ อาราธนาหม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปิลันท์ธรรมเจดีย์ พระราชานพพัทธ์มุนี พระวินัยมุนี ไปตรวจการคณะสงฆ์ทางหัวเมืองทะเลตะวันออก พระชยานันทมุนี ไปตรวจการคณะสงฆ์เมืองน่าน พระญาณรักขิต ไปตรวจการคณะสงฆ์หัวเมืองตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นต้น

3. พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121

เมื่อบทบาทหน้าที่ของคณะสงฆ์เป็นไปในทิศทางของความเป็นข้าราชการสยาม รัชกาลที่ 5 จึงทรงประกาศใช้พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ. 2445) ซึ่งการออกพระราชบัญญัตินี้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ความเป็นเอกเทศของพุทธจักรได้สลายตัวลงและราชสำนักประสบความสำเร็จในการประกาศพระราชอำนาจเหนือกว่าพุทธจักรโดยให้พระสงฆ์อยู่ภายใต้กฎหมายของฝ่ายอาณาจักร ทั้งนี้ กรมหมื่นนวัชรญาณวโรรส ซึ่งเป็นผู้มีอำนาจปกครองฝ่ายสงฆ์สูงสุดขณะนั้น ทรงนิพนธ์ไว้ในตอนท้ายแห่งแถลงการณ์คณะสงฆ์และพระราชบัญญัติก่อนที่จะแจกจ่ายไปทั่วอาณาจักรไว้ว่า “ภิกษุสงฆ์ แม้มีพระวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้วก็จะต้องอยู่ในใต้อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายอาณาจักรอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งตราไว้เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไปและยังควรอนุวัติจาริตของบ้านเมือง อันไม่ขัดต่อกฎหมายสองประเภทนั้นอีก สรุปความภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงฟังอยู่ 3 ประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน 1 พระวินัย 1 จาริต 1 พระราชบัญญัตินี้เป็นกฎหมายแผ่นดินจึงสมควรจะรู้จะเข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้อง”

พระราชบัญญัติฉบับนี้แสดงให้เห็นถึงการควบคุมคณะสงฆ์ทั่วอาณาจักรในช่วงเวลาที่สยามต้องกระชับอำนาจทุกวิถีทางเพื่อรักษาอำนาจและพื้นที่ของสยามให้ได้มากที่สุดเท่าที่จะกระทำได้ โดยใช้การปกครองคณะสงฆ์แบ่งเป็นเขตต่าง ๆ เพื่อให้สะดวกต่อการบังคับใช้อำนาจอย่างมีประสิทธิภาพสูงสุดและใช้รูปแบบสภาตามอย่างฝ่ายอาณาจักร ให้เจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรองทั้ง 4 คณะ มีอำนาจในการตัดสินต่าง ๆ โดยการควบคุมอำนาจและการจัดการต่าง ๆ ภายใต้มหาเถรสมาคม และช่วงเวลาที่ประกาศพระราชบัญญัติฉบับนี้ยังคงเป็นช่วงที่ตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชว่างอยู่ อำนาจการตัดสินต่าง ๆ จึงอยู่ที่มหาเถรสมาคมซึ่งสมเด็จพระสังฆราชและเจ้าคณะรองทั้ง 4 มีอำนาจในการลงมติทางพุทธจักรเท่ากัน พระราชอาณาเขตชั้นผู้ใหญ่ทั้ง 8 รูปล้วนสนิทใกล้ชิดกับราชสำนักเป็นอย่างมาก อาทิ กรมหมื่นนวัชรญาณวโรรส เจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุติกนิกาย

ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) เจ้าคณะใหญ่คณะเหนือเป็นพระราชอาคันตุกะที่รัชกาลที่ 5 ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะฤๅษีในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก สมเด็จพระวันรัตน์ (จิต) เจ้าคณะใหญ่คณะใต้ ผู้จัดการมหาธาตุวิทยาลัยตามที่รัชกาลที่ 5 มีพระราชดำริจัดตั้ง พระธรรมวโรดม (จ่าย) เจ้าคณะรองคณะใต้ พระราชาคณะชั้นผู้ใหญ่ที่รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชศรัทธาเป็นการส่วนพระองค์และอาราธนาให้เป็นเจ้าอาวาสครองวัดเบญจมบพิตรที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ ซึ่งทำให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่าอำนาจสูงสุดของฝ่ายพุทธจักรล้วนถูกควบคุมดูแลโดยฝ่ายอาณาจักรหรือราชสำนักสยามโดยสมบูรณ์

บทสรุป

การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่าการแต่งตั้งสมณศักดิ์เป็นวิธีการหนึ่งในการสถาปนาอำนาจรัฐของราชสำนักสยามในพุทธจักร โดยมีกระบวนการขั้นตอนที่ราชสำนักกระทำสืบเนื่องและการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของราชสำนักสยามมีผลต่อการจัดกิจการคณะสงฆ์ราชสำนักสามารถดำเนินการจนก่อให้เกิดการจัดการที่มีประสิทธิภาพและรัดกุม จนนำไปสู่การออกพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 ที่เป็นหมุดหมายสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าความเป็นเอกเทศของพุทธจักรสลายตัวลงส่งผลให้พุทธจักรแปรเปลี่ยนจากความเป็นสถาบันที่มีอิทธิพลทางสังคมมาสู่การเป็นองค์กรของรัฐที่อยู่ภายใต้อำนาจการบริหารปกครองของฝ่ายอาณาจักรอย่างสมบูรณ์ และความสำเร็จในการจัดกิจการคณะสงฆ์ของราชสำนักสยามที่ดำเนินการต่อเนื่อง มาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ ถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ราชสำนักสามารถจัดการให้พระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ช่วยในกิจการของราชสำนักในการระงับอำนาจผ่านการขยายปริณิถนาทางวัฒนธรรมผ่านพุทธศาสนาและการศึกษาสยามให้เข้าไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ของอาณาจักร จนทำให้สร้างความเป็นสยามเกิดขึ้นในเมืองต่าง ๆ โดยมีวัดและพระสงฆ์เป็นสื่อกลางสำคัญในการจัดการตามที่ราชสำนักได้มอบหมาย

รายการเอกสารอ้างอิง

- Annals of King Rama III, Vol.4. (1987). Bangkok: SahaPracha Panich. (In Thai)
- Annals of Rattanakosin, No.5. (1782). Bangkok. King Rama I. National Library (primary source)
- Annals of Rattanakosin, No.1. (1809). Bangkok. King Rama II. National Library (primary source)
- Buddhism and Sangha in Thai Society. (2006). Bangkok: Samlada. (In Thai)
- Chantornwong, S. (2004). *Commentary on political literature and history*. Bangkok: Kobfai. (In Thai)
- Choungsakul, S. (1986). *Changes of the Sangha: A Case Study of Dhammyuttika (1825-1921)*. Master Thesis, M.A. in History, Graduate School, Chulalongkorn University. (In Thai)

- Damrongrajanubhab, Prince. (2003). *Royal Chronicle of Rattanakosin in the Reign of King Rama II*. Bangkok: Department of Fine Art. (In Thai)
- Dhaniniwat, Prince. (1982). *The Restoration of Cultural under King Rama I*. Bangkok: Ministry of Education. (In Thai)
- Document of Management of Buddhist and Educations in the Period of King Rama V. No.37. (1901), National archives (primary source)
- Eoseewong, N. (2002). *Pen and Sail: Literature and History in Early Bangkok*. 4th ed. Bangkok: Fah Deaw Kan. (In Thai)
- Ishii, Y. (1986). *Sangha, State, and Society: Thai Buddhism in History, translated by Peter Hawkes*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Ling, T. (1979). *Buddhism, Imperialism and War: Burma and Thailand in Modern History*. G. London: Allen & Unwin.
- Office of the Royal Society. (2007). *The First Thai Enacted law, Version of Office of the Royal Society Vol.1*. Bangkok: Office of the Royal Society. (In Thai)
- Panthayangkun, Y. et al. (1982). *The Royal Decrees, Part 2, the Reign of Rattanakosin Period*. Bangkok: The committee for the Consideration and the Publishing of Papers on History, Office of the Prime Minister. (In Thai)
- Podchanawilas, Phra. (1902). *The Order of Ecclesiastical Titles*. Pranakorn: Bumrungrukulkij. (In Thai)
- Reynolds, C. J. (1972). *The Buddhist Monkhood in Nineteenth Century Thailand*. Doctoral Dissertation, Cornell University.
- Royal Decrees, No.8. (1834). Bangkok. King Rama III. National Library (primary source)
- Royal Interrogate of Rattanakosin in the Reign of King Rama I to King Rama V. (1970). Bangkok: Kurusapa. (In Thai)
- Sommut Amornpantu, Prince. (2002). *High monks of Rattanakosin Vol.1*. Bangkok: Department of Fine Art. (In Thai)
- Tambiah, S. J. (1976). *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a historical background*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teerawatana, N. (1982). *Political initiative of King Mongkut*. Master Thesis, M.A. in History, Chulalongkorn University. (In Thai)

- The Emerald Buddha: Mythological Accounts and Historical Interpretation. (2003). Bangkok: Matichon. (In Thai)
- The Government Gazette of King Chulalongkorn, Vol.1-5. (1997). Bangkok: Tonchabab. (In Thai)
- The Government Gazette of King Chulalongkorn, Vol.1-2. (1999). Bangkok: N.P. (In Thai)
- Thipakornrawong, ChaoPhya. (1983). *Royal Chronicle of Rattanakosin in the Reign of King Rama I*. Bangkok: Kurusapa. (In Thai)
- Thipakornrawong, ChaoPhya. (2017). *Royal Chronicle of Rattanakosin in the Reign of King Rama III*. Bangkok: Thai Quality Book 2006. (In Thai)
- Wannaratana, S. (1982). *Buddhism and Political Concepts during the Reign of King Rama I (1782-1819)*. Master Thesis, M.A. in History, Graduate School, Chulalongkorn University. (In Thai)
- Wenk, K. (1986). *The Restoration of Thailand under Rama I, 1782-1809*, translated from the German by Greeley Stahl. Tucson: University of Arizona Press.